

ΟΙ ΣΕΙΡΕΣ ΤΟΥ McTAGGART ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΓΚΟΛΙΤΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η θέση του McTaggart ότι ο χρόνος δεν υπάρχει εξακολουθεί να απασχολεί τους φιλοσόφους της μεταφυσικής του χρόνου. Ενώ οι φιλόσοφοι υπερασπίζονται την ύπαρξη είτε της πρώτης σειράς (A series) είτε της δεύτερης σειράς (B series), ο ίδιος ο McTaggart θεωρούσε ως πραγματική την τρίτη σειρά (C series), η οποία, σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες χρονικές σειρές, είναι άχρονη. Υποστηρίζω ότι οι αρχαίες αντιλήψεις για το χρόνο, ειδικά του Αριστοτέλη και του Δαμασκίου, υπερκεράζουν τον ισχυρισμό του McTaggart ότι ο χρόνος δεν υπάρχει, καθώς εξηγούν αναδρομικά πώς η δεύτερη σειρά μπορεί να δημιουργείται από την τρίτη σειρά χωρίς την εμπλοκή της πρώτης σειράς, για την οποία έδειχνε ο McTaggart ότι έχει αντιφατικό χαρακτήρα. Η σύγκριση αυτή μάς δίνει τη δυνατότητα να δούμε όχι μόνο ότι ο Δαμάσιος ήταν ο πρώτος παροντιστής στην ιστορία της μεταφυσικής του χρόνου, αλλά και ότι η ανάλυση του McTaggart στηρίζεται στη σιωπηλή παραδοχή ότι ο χρόνος εξελίσσεται γραμμικά.

ABSTRACT. McTaggart's thesis about the unreality of time still puzzles philosophers of the metaphysics of time, who defend the existence either of the A series or the B series. McTaggart himself, however, was led through his analysis to view as real what he called 'the C series', which, unlike the temporal A and B series, is atemporal. I argue that the ancient conceptions of time, especially of Aristotle and Damascius, overcome McTaggart's claim about the unreality of time by explaining, retrospectively, how the B series is generated from the C series without the involvement of the A series, which has been shown by McTaggart to have a contradictory nature. This comparison enables us to see not only that Damascius was the first presentist in the history of the metaphysics of time, but also that McTaggart's analysis rests upon the unreflected assumption that time progresses linearly.

Στις δύο αναλύσεις του για τον χρόνο,¹ οι οποίες τον οδηγούν να βεβαιώσει ότι «κάθε φορά που κρίνουμε ότι κάτι υπάρχει εντός του χρόνου, σφάλουμε»,² ο John Ellis McTaggart διακρίνει μεταξύ δύο «σειρών»,

---

Ο Π. ΓΚΟΛΙΤΣΗΣ είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

¹ J. M. E. McTAGGART, "The Unreality of Time". *Mind* 17 (1908), σ. 457-484· J. M. E. McTAGGART, *The Nature of Existence*, vol. II. Cambridge, Cambridge University Press, 1927. Η δεύτερη δημοσίευση ακολουθεί και ως προς τη δομή και ως προς το λεκτικό την πρώτη δημοσίευση, την οποία ενίοτε εμπλουτίζει.

² McTAGGART, "The Unreality of Time", σ. 470 [= McTAGGART, *The Nature of Existence*, §333]: «Whenever we judge anything to exist in time, we are in error. And whenever we

στις οποίες εντάσσεται οτιδήποτε ο ανθρώπινος νους θεωρεί *prima facie* εν χρόνω. Στην πρώτη σειρά (*A series*) ένα συμβάν (*event*) έχει θέση εν χρόνω ως κάτι ποικίλως μελλοντικό, παροντικό και παρελθοντικό (*future, present, past*), ενώ στη δεύτερη σειρά (*B series*) τα συμβάντα διατάσσονται ως αμεταβλήτως νωρίτερα και αργότερα (*earlier and later*). Πράγματι, ένα παρόν συμβάν, όπως η ανάγνωσή σου αυτού του άρθρου, ήταν προ ολίγου μελλοντικό – μέχρι που έγινε παροντικό – και θα είναι σε λίγο παρελθοντικό, ενώ οποιαδήποτε ήδη συντελεσμένη ανάγνωσή σου κάποιου άλλου άρθρου, η οποία υπήρξε καθαυτήν διαδοχικά μελλοντική, παροντική και παρελθοντική, θα είναι για πάντα χρονικά πρότερη της ανάγνωσής σου αυτού του άρθρου, ενώ η ανάγνωσή σου αυτού του άρθρου θα είναι για πάντα χρονικά ύστερη της ήδη συντελεσμένης ανάγνωσής σου κάποιου άλλου άρθρου.

Η πρώτη σειρά, επισημαίνει ο Βρετανός ιδεαλιστής, έχει θεωρηθεί από τους υποστηρικτές της ύπαρξης του χρόνου ως μη ουσιώδης εν σχέσει προς τη φύση του χρόνου, καθώς φαίνεται υποκειμενική.³ Έτσι, εξηγεί ο McTaggart, όσοι φιλόσοφοι πιστεύουν ότι ο χρόνος είναι πραγματικός λαμβάνουν ως ουσιωδέστερη τη δεύτερη σειρά, η οποία, καθώς εμφανίζεται ως αμετάβλητη, είναι πιο αντικειμενική: δεν παρατηρούμε τον χρόνο όπως πραγματικά είναι, αφού ο καθένας από εμάς έχει άμεση εμπειρία μόνο του παρόντος – ο εαυτός μας ταυτίζεται με την παρούσα κατάσταση μας, ενώ έχει απλώς ανάμνηση (*memory*) των παρελθοντικών καταστάσεων και πρόληψη (*anticipation*) των μελλοντικών – αλλά μπορούμε τουλάχιστον να τον σκεφτούμε όπως πραγματικά είναι,⁴ δηλαδή ως διαμορφωτικό της δεύτερης σειράς, εντός της οποίας τα γεγονότα διατάσσονται ως αμεταβλήτως νωρίτερα και αργότερα.⁵

Ο McTaggart θεωρεί, ωστόσο, ότι όσοι σκέφτονται τον χρόνο κατ' αυτόν τον τρόπο σφάλουν. Υποστηρίζει ότι, παρότι η δεύτερη σειρά είναι θεμελιώδης για την ιδέα του χρόνου, θεμελιωδέστερη είναι η πρώτη σειρά, επειδή αυτή, και όχι η δεύτερη, είναι η πρωταρχική: μπορούμε

perceive anything as existing in time which is the only way in which we ever do perceive things—we are perceiving it more or less as it really is not».

³ Βλ. McTAGGART, *The Nature of Existence*, §344. Ένα συμβάν όπως, π.χ., το Ευρωπαϊκό σκετ του 1987 υπήρξε ποικίλως μελλοντικό, παροντικό και παρελθοντικό για ορισμένους μόνο ανθρώπους, ενώ ακόμη και για την παροντικότητα αυτού του συμβάντος δύσκολα θα υποστήριζε κανείς ότι εκλήφθηκε από αυτούς τους ανθρώπους με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Ο McTaggart υποστηρίζει ότι, δεδομένου ότι ένα συμβάν είναι παροντικό στον βαθμό που είναι σύγχρονο με την αντίληψη Π του Χ και την αντίληψη Ρ της Ψ, η Π μπορεί κάποια στιγμή να παύσει να είναι μέρος του παρόντος του Χ και έτσι το συμβάν να είναι γι' αυτόν παρελθόν. Την ίδια στιγμή όμως, η Ρ εξακολουθεί να είναι μέρος του παρόντος της Ψ, και έτσι το παρελθόν για τον Χ συμβάν είναι για την Ψ παροντικό. Αυτό όμως δεν μπορεί να ισχύει για τον αντικειμενικό χρόνο.

⁴ Διακρίνουμε εδώ ως στόχο της κριτικής του McTaggart τη νευτώνεια σύλληψη του «απόλυτου χρόνου», δηλαδή ενός χρόνου ο οποίος προοδεύει με σταθερό «βηματισμό» ανεξαρτήτως οποιουδήποτε παρατηρητή. Αυτόν τον χρόνο, υποστήριζε ο Newton, μπορούμε να τον συλλάβουμε μόνο μέσω των μαθηματικών.

⁵ Πβ. McTAGGART, *The Nature of Existence*, §307-308.

μόνο να περιγράψουμε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, και όχι να τα ορίσουμε. Επειδή παρατηρούμε ως παρόντα ορισμένα συμβάντα, θεωρούμε ως παρελθοντικά και μελλοντικά συμβάντα που είναι αντιστοίχως νωρίτερα και αργότερα των παροντικών. Παρότι τα συμβάντα φαίνεται έτσι να σχηματίζουν τόσο την πρώτη όσο και τη δεύτερη σειρά, η δεύτερη σειρά είναι δευτερογενής: ενώ είναι καθολικά αποδεκτό ότι η ιδέα του χρόνου είναι ασύλληπτη χωρίς τη μεταβολή,⁶ η δεύτερη σειρά δεν ενέχει αφ' εαυτής καμία μεταβολή. Πράγματι, αυτό που δεν μεταβάλλεται είναι άχρονο,⁷ ενώ όταν λέμε για κάτι ότι παρέμεινε το ίδιο για ορισμένο χρονικό διάστημα, όσο μεγάλο και να υπήρξε το διάστημα αυτό, εννοούμε ότι παρέμεινε το ίδιο, ενώ άλλα πράγματα μεταβλήθηκαν. Οι μεταβολές από το μέλλον στο παρόν και από το παρόν στο παρελθόν είναι, επομένως, αναγκαίες προκειμένου τα πράγματα να είναι εν χρόνω, και αυτές πρέπει να επέρχονται στα συμβάντα με τέτοιο τρόπο ώστε να μην εμποδίζουν τα συμβάντα να είναι τα ίδια συμβάντα και να έχουν την ίδια θέση το ένα ως προς το άλλο και πριν και μετά τη μεταβολή (η Άλωση της Ρώμης, π.χ., θα είναι για πάντα νωρίτερη από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η Άλωση της Κωνσταντινούπολης θα είναι για πάντα αργότερη από την Άλωση της Ρώμης, παρότι και τα δύο συμβάντα υπήρξαν διαδοχικά μελλοντικά, παροντικά και παρελθοντικά). Και αυτό συμβαίνει μόνο εντός της πρώτης σειράς.

Ο McTaggart εξηγεί ότι, αν άρουμε την πρώτη σειρά, δηλαδή τη διάκριση παρελθοντικού, παροντικού και μελλοντικού, αίρεται και οποιαδήποτε μεταβολή εν σχέσει προς τα συμβάντα. Συλλαμβάνουμε έτσι μια άχρονη τρίτη σειρά (C series) κατά την οποία δεν υπάρχει μεταβολή αλλά μόνο διάταξη, π.χ. η διάταξη M, N, Ξ και όχι η διάταξη M, Ξ, N ή N, M, Ξ κ.ο.κ. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να ξέρουμε αν το M, π.χ. τα Τρωικά, είναι νωρίτερο του N, π.χ. των Μηδικών, και το Ξ, π.χ. τα Πελοποννησιακά, αργότερο του N (ώστε να προκύπτει η χρονική διεύθυνση M, N, Ξ και όχι, π.χ., η διεύθυνση Ξ, N, M), αν δεν συμπλακεί με αυτή την άχρονη σειρά η πρώτη σειρά. Αν μία από τις θέσεις εντός της τρίτης σειράς, π.χ. η N – η ανάγνωσή σου αυτού του άρθρου – δεν είναι παροντική και η παροντικότητα δεν είναι τέτοια ώστε να διατρέχει το M και όλες τις θέσεις ένθεν του N ως έχουσες υπάρξει παροντικές και το Ξ και τις θέσεις εκείθεν του N ως μέλλουσες υπάρξει παροντικές, τότε δεν μας δίνεται το νωρίτερο και το αργότερο, δηλαδή η χρονική σειρά για την οποία οι υποστηρικτές της ύπαρξης του χρόνου θεωρούν επιπόλαια ότι

⁶ Ήδη ο Αριστοτέλης (*Φυσική ακρόασις*, Δ 11, 219a 1-4) εξηγεί: "Οτι μὲν οὖν οὔτε κινήσις οὔτ' ἄνευ κινήσεως ὁ χρόνος ἐστί, φανερόν· ληπτέον δέ, ἐπεὶ ζητοῦμεν τί ἐστὶν ὁ χρόνος, ἐντεῦθεν ἀρχομένοις, τί τῆς κινήσεως ἐστίν. ἅμα γὰρ κινήσεως αἰσθανόμεθα καὶ χρόνου."

⁷ Πβ. McTAGGART, "The Unreality of Time", σ. 459: «A universe in which nothing whatever changed (including the thoughts of the conscious beings in it) would be a timeless universe».

είναι η θεμελιώδης. Ο McTaggart συμφωνεί ότι αυτή η σειρά είναι θεμελιώδης για την ιδέα του χρόνου, εντούτοις όχι όσο θεμελιώδεις είναι οι ιδιότητες του παρελθοντικού (= αυτό που έχει υπάρξει παροντικό), του παροντικού και του μελλοντικού (= αυτό που θα υπάρξει παροντικό). Η δεύτερη σειρά, καταλήγει ο Βρετανός ιδεαλιστής, προκύπτει από τη σύμπλοκή της τρίτης με την πρώτη σειρά, η οποία είναι η θεμελιωδέστερη. Αν δεν υπάρχει η πρώτη σειρά, δεν υπάρχει ούτε ο χρόνος.

Εντούτοις, ο McTaggart υποστηρίζει ότι η ύπαρξη οποιασδήποτε πρώτης σειράς περικλείει αντίφαση και ως εκ τούτου ότι η πρώτη σειρά δεν υπάρχει. Κάθε συμβάν εντός αυτής της σειράς, εξηγεί, έχει τις ιδιότητες του παρελθοντικού, του παροντικού και του μελλοντικού· όμως οι τρεις αυτές ιδιότητες, οι οποίες μεταβάλλονται, όχι μόνο είναι σχεσιακές ώστε να χρειάζονται έναν όρο εκτός εαυτών τον οποίο δύσκολα μπορούμε να συλλάβουμε,⁸ αλλά επίσης, προκειμένου να παράγουν τον χρόνο, πρέπει να είναι μεταξύ τους ασύμβατες: κάθε συμβάν πρέπει να έχει τη μία ή την άλλη ιδιότητα αλλά κανένα συμβάν δεν μπορεί να έχει περισσότερες από μία. Εντούτοις, υποστηρίζει ο McTaggart, κάθε συμβάν τις έχει όλες. Αν ένα συμβάν είναι παρελθοντικό, υπήρξε παροντικό και μελλοντικό, επομένως και μη-παρελθοντικό. Αν είναι μελλοντικό, θα υπάρξει παροντικό και παρελθοντικό, επομένως και μη-μελλοντικό. Αν είναι παροντικό, υπήρξε μελλοντικό και θα υπάρξει παρελθοντικό, επομένως και μη-παροντικό. Καθεμία από αυτές τις τρεις ιδιότητες, υποστηρίζει, κατηγορείται σε κάθε συμβάν κατά τρόπο που δεν συνάδει με την παραγωγή της μόνης δυνατής μεταβολής, δηλαδή της μεταβολής από το μέλλον στο παρόν και από το παρόν στο παρελθόν.

Η προφανής αντίρρηση ότι ένα συμβάν αποκτά αυτές τις ιδιότητες όχι ταυτόχρονα αλλά διαδοχικά σημαίνει απλώς, εξηγεί περαιτέρω ο McTaggart, ότι υπήρξε κάποια (παρελθούσα) στιγμή κατά την οποία το συμβάν ήταν μελλοντικό, κάποια (παρούσα) στιγμή κατά την οποία το συμβάν είναι παροντικό και κάποια (μέλλουσα) στιγμή κατά την οποία το συμβάν θα είναι παρελθοντικό. Ωστόσο, καθώς οι ίδιες οι στιγμές είναι θέσεις εν χρόνω (ενώ τα συμβάντα, σύμφωνα με τον McTaggart, είναι τα περιεχόμενα των θέσεων εν χρόνω), η επεξήγηση αυτή μας οδηγεί σε φαύλο κύκλο: προϋποθέτει τον χρόνο προκειμένου να εξηγήσει την πρώτη σειρά, ενώ η πρώτη σειρά είχε ήδη προϋποτεθεί προκειμένου να εξηγηθεί ο χρόνος. Καθώς υποστηρίζεις ότι τα τρία χαρακτηριστικά της πρώτης σειράς δεν ανήκουν σε ένα συμβάν όπως η ανάγνωσή σου αυτού του άρθρου ταυτόχρονα, αλλά η ανάγνωσή σου είναι παροντική, υπήρξε μελλοντική και θα υπάρξει παρελθοντική, κατασκευάζεις στην πραγματικότητα μια δεύτερη πρώτη σειρά εντός της πρώτης πρώτης σειράς· και για να υποστηρίξεις τη διαδοχή εντός της δεύτερης πρώτης σειράς, θα πρέπει να κατασκευάσεις μια τρίτη πρώτη σειρά κ.ο.κ. Δεν

⁸ Βλ. McTAGGART, *The Nature of Existence*, §326-328. Στο «The Unreality of Time» ο McTaggart εξετάζει και την περίπτωση, λιγότερο εύλογη, οι ιδιότητες του παρελθοντικού, του παροντικού και του μελλοντικού να αποτελούν ποιότητες των συμβάντων.

μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η πρώτη σειρά, η οποία, όπως είδαμε, είναι ουσιώδης για την ιδέα του χρόνου, υπάρχει πραγματικά, αφού είναι αντιφατική· αν δεν είναι αντιφατική, μας οδηγεί σε φαύλο κύκλο και σε επ' άπειρον αναδρομή. Συνεπώς, καταλήγει ο McTaggart, ο χρόνος δεν είναι πραγματικός.⁹

Παρότι ο McTaggart δεν κάνει καμία αναφορά σε αρχαίους φιλοσόφους,¹⁰ μια πρώτη σύλληψη της διάκρισης μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης χρονικής σειράς θα μπορούσε να αποδοθεί στον Αριστοτέλη. Στην αρχή της ανάλυσής του σχετικά με τη φύση του χρόνου (Φυσική ακρόασις, Δ 10-14), ο Σταγιρίτης εμφανίζεται προβληματισμένος ως προς την ύπαρξη του χρόνου, καθώς παρατηρεί ότι το παρελθόν και το μέλλον δεν υπάρχουν, ενώ αυτό που φαίνεται να υπάρχει, δηλαδή το παρόν (τὸ νῦν), δεν αποτελεί μέρος του χρόνου.¹¹ Ο χρόνος, εξηγεί, δεν αποτελείται από νῦν ή στιγμές, όπως ούτε η γραμμή αποτελείται από σημεία. Ωστόσο, αυτός ο προβληματισμός εξαφανίζεται μόλις ο χρόνος οριστεί ως ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον.¹² Αν ο McTaggart είχε διαβάσει τα σχετικά κεφάλαια της Φυσικής ακροάσεως, θα διαπίστωνε ότι ο Αριστοτέλης απειμπολεί την πρώτη σειρά ως μη πραγματική. Θα υποστήριζε ενδεχομένως τότε ότι ο αρχαίος φιλόσοφος είναι απλώς ένας ακόμη (αφελής) B-theorist.

Ωστόσο, τὸ πρότερον καὶ ὕστερον στον Αριστοτέλη δεν πρέπει να εκληφθεί χρονικά, δηλαδή δεν ισοδυναμεί με το ζεύγος *earlier and later* («νωρίτερα και αργότερα» ή «πριν και μετά») για το οποίο μιλά ο McTaggart. Αν πρότερον και ὕστερον στον αριστοτελικό ορισμό του

⁹ Η πίστη μας στη διάκριση μεταξύ παρελθοντικών, παροντικών και μελλοντικών γεγονότων προκύπτει, κατά τον McTaggart, από διακρίσεις που προκύπτουν όχι από έναν αντικειμενικό χρόνο αλλά από τις δικές μας αντιλήψεις (*perceptions*), οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε ένα απατηλό παρόν και απομνημονεύονται (*memories of perceptions*), ενώ άλλες προλαμβάνονται (*anticipations of perceptions*). Η θέση αυτή είναι κοντά σε αυτήν που είχε ήδη εκφράσει ο Αυγουστίνος· πβ. *Confessiones*, XI, §274-275.

¹⁰ Κατά πάσα πιθανότητα, ο McTaggart δεν ήταν εξοικειωμένος με την αρχαία φιλοσοφία περί χρόνου. Επί της ουσίας επικαλείται μόνο τον Καντ, τον Χέγκελ και τον Λότσε (στις εισαγωγικές παραγράφους του άρθρου του αναφέρει επίσης τον Σπινόζα, τον Σόπενάουερ και τον Μπράντλεϊ απλώς ως υποστηρικτές της μη-ύπαρξης του χρόνου), κρίνοντας ότι η θεώρηση του Χέγκελ για τον χρόνο είναι πιο κοντά στη δική του θεώρηση, δηλαδή στη θεώρηση ότι η ιδέα μας για τον χρόνο, παρότι απατηλή, συλλαμβάνει κάποιες από τις αληθινές σχέσεις της τρίτης άχρονης σειράς, της μόνης (σε αντίθεση με την πρώτη, η οποία αποδείχθηκε αντιφατική, και τη δεύτερη, η οποία θεμελιώνεται στην πρώτη) που εξακολουθεί να διατηρεί την ισχύ της. Στο *The Nature of Existence* συζητά επίσης τις αντιδράσεις των Bertrand Russell και C. D. Broad στο «The Unreality of Time».

¹¹ Πβ. Αριστοτέλη, Φυσική ακρόασις, Δ 10, 217b 33-34: Τὸ μὲν γὰρ αὐτοῦ [δηλ. τοῦ χρόνου] γέγονε καὶ οὐκ ἔστιν, τὸ δὲ μέλλει καὶ οὐπω ἔστιν· 218a 3-6: Πρὸς δὲ τούτοις παντὸς μεριστοῦ, ἄνπερ ἦ, ἀνάγκη, ὅτε ἔστιν, ἦτοι πάντα τὰ μέρη εἶναι ἢ ἕνια· τοῦ δὲ χρόνου τὰ μὲν γέγονε τὰ δὲ μέλλει, ἔστι δ' οὐδέν, ὄντος μεριστοῦ· τὸ δὲ νῦν οὐ μέρος.

¹² Πβ. Αριστοτέλη, Φυσική ακρόασις, Δ 11, 219b 1-2: Τοῦτο γὰρ ἔστιν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον.

χρόνου δεν ήταν τακτικά επιρρήματα, όπως πράγματι είναι, αλλά ήταν χρονικά επιρρήματα, ο Αριστοτέλης θα έδινε έναν κυκλικό ορισμό του χρόνου, θα όριζε δηλαδή τον χρόνο μέσω του χρόνου, με άλλα λόγια θα έπεφτε στην παγίδα που στήνει στον φιλόσοφο του χρόνου η θεώρηση της πρώτης σειράς. Όπως είδαμε, ωστόσο, ο ίδιος ο Αριστοτέλης, θεωρεί ότι η συσχέτιση του χρόνου με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον οδηγεί σε αδιέξοδο. Ο Αριστοτέλης δεν είναι ούτε A-theorist ούτε B-theorist.

Τὸ πρότερον καὶ ὕστερον στον αριστοτελικό ορισμό του χρόνου δεν συσχετίζονται με αμεταβλήτως νωρίτερα και αργότερα συμβάντα, όπως π.χ. η πτώση της Ρώμης και η πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά αποτελούν καταστάσεις ενός κινούμενου σώματος ως προς τη θέση του στο χωρικό συνεχές, δηλαδή κινητικές τομές μιας αφ' εαυτής συνεχούς και ομοιογενούς κίνησης. Για κάθε ζεύγος «αριθμημένων», δηλαδή διακριτών, τέτοιων κινητικών τομών (χ , ψ) το χ είναι πρότερο του ψ , αν το χωρικό διάστημα που καλύπτει το κινούμενο σώμα στο χ περιλαμβάνεται στο χωρικό διάστημα που έχει καλύψει στο ψ . Διαφορετικά, το χ είναι ὕστερο του ψ .¹³ Έτσι, ο Ήλιος στον αστερισμό του Ταύρου είναι πρότερος του Ηλίου στον αστερισμό των Διδύμων και ο «αριθμός της κίνησης» του Ηλίου από τον έναν αστερισμό στον άλλο είναι ένας μήνας.

Ο χρόνος για τον Σταγίριτη δεν είναι ένα υπαρκτό φυσικό μέγεθος (ένας νευτώνειος απόλυτος χρόνος) αλλά είναι η δυνατότητα της συνεχούς κίνησης (και εν γένει της μεταβολής) να διαιρεθεί σε μέρη και να γνωσθεί ως διαιρεμένη από νοούσες ανθρώπινες ψυχές. Τη δυνατότητα της κίνησης να «αριθμηθεί» πραγματώνει η ανθρώπινη αντίληψη, καθώς εξατομικεύει κινητικές τομές σε μια κίνηση ενός κινουμένου σώματος, η οποία είναι αφ' εαυτής συνεχής. Ο χρόνος, επομένως, είναι το (λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετα) διακριτό τμήμα το οποίο καθορίζεται από ένα ζεύγος (εξ ου και τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, και όχι τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον) τέτοιων κινητικών τομών: είναι η ημέρα (= η αρχή και τελευταία μίας περιόδου της εξώτατης σφαίρας των απλανών αστερών), ο μήνας (= η αρχή και τελευταία μίας περιόδου της σελήνης ή, π.χ., η κίνηση του ηλίου από τον αστερισμό του Κριού στον αστερισμό του Ταύρου), το έτος (= η αρχή και τελευταία μίας περιόδου του ηλίου), ο τετραετής κύκλος των Ολυμπιάδων. Ο Αριστοτέλης εξηγεί ότι ο ανθρώπινος νους αντιλαμβάνεται τον χρόνο τόσο στη συντελική όψη του ως ένα άπειρο σύνολο χρονικών διαστημάτων – και τότε είναι «αριθμός κίνησης» – όσο και στην ατελή (εξακολουθητική) όψη του, δηλαδή ως διάρκεια, και τότε είναι ακριβέστερα όχι «αριθμός» αλλά «μέτρο» (του είναι) της κίνησης.¹⁴ Η διάκριση μεταξύ του χρόνου ως αριθμού και του χρόνου ως

¹³ Βλ. T. ROARK, *Aristotle on Time. A Study of the Physics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, σ. 109-112.

¹⁴ Πβ. Αριστοτέλη, *Φυσική ακρόασις*, Δ 12, 220b 32-221a 1: Ἐπει δ' ἐστὶν ὁ χρόνος μέτρον κινήσεως καὶ τοῦ κινεῖσθαι [...]. 221b 25-26: Εἰ μέτρον μὲν ἐστὶ κινήσεως ὁ χρόνος καθ' αὐτό [...].

μέτρου αναδεικνύει τον θεμελιακά διαφορετικό χαρακτήρα της αριστοτελικής φιλοσοφίας του χρόνου από αυτόν της αντίστοιχης φιλοσοφίας του McTaggart.

Ο McTaggart διακρίνει στην ανάλυσή του μεταξύ ενός «υποκειμενικού» και ενός (εξίσου απατηλού) «αντικειμενικού» χρόνου διακρίνοντας διάρκειες (*durations*).¹⁵ Ο υποκειμενικός χρόνος, εξηγεί, αποτελείται από τρεις διάρκειες: το παρελθόν, το μέλλον και το βιωματικό παρόν, το οποίο έχει ποικίλη περατότητα για κάθε νοούν υποκείμενο χωριστά και δεν συμπίπτει με το «αντικειμενικό» παρόν, το οποίο θα μπορούσε να είναι είτε «το ένα χιλιοστό του δευτερολέπτου [...] είτε ένας αιώνας», δηλαδή κάτι το οποίο δεν θα είχε την παραμικρή σχέση με αυτό που εμείς παρατηρούμε ως παρόν. Αν, από την άλλη πλευρά, το αντικειμενικό παρόν δεν έχει περατότητα αλλά είναι πέρασ (όπως υποστήριζε εξάλλου ο Αριστοτέλης), τότε ο αντικειμενικός χρόνος θα έχει δύο διάρκειες, δηλαδή το παρελθόν και το μέλλον. Όμως, καταλήγει ο McTaggart, «τι υπάρχει στην εμπειρία μας που θα μας έδινε τον παραμικρό λόγο να πιστέψουμε σε έναν χρόνο σαν και αυτόν;».¹⁶

Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, δεν αντιλαμβάνεται τον χρόνο ως τρεις ή δύο διάρκειες αλλά ως διάρκεια (κίνησης) εν γένει, η οποία μπορεί να γίνεται αντιληπτή είτε ως ατελής είτε ως συντελεσμένη, ανεξαρτήτως του αν υπήρξε μελλοντική ή θα υπάρξει παρελθοντική. Ο McTaggart επικαλείται, όπως είδαμε, την εγγενή σύνδεση μεταβολής και χρόνου προκειμένου να απωθήσει ως λιγότερο θεμελιώδη τη δεύτερη σειρά, θεωρώντας ότι οποιαδήποτε μεταβολή παραμένει ασύλληπτη εφόσον δεν συναρτάται με τον χρόνο. Για τον Αριστοτέλη, ωστόσο, δεν είναι η μεταβολή η οποία προϋποθέτει τον χρόνο, αλλά ο χρόνος ο οποίος προϋποθέτει τη μεταβολή. Από τη σκοπιά του Σταγίριτη, κυριολεκτικά παρελθούσα δεν ήταν η παιδική ηλικία του, η οποία αποτελεί ένα από τα διακριτά στάδια της αφ'εαυτής συνεχούς μεταβολής της ύλης που συνυφαίνεται με το είδος του ανθρώπου, αλλά η 98η Ολυμπιάδα κατά την οποία αυτή εξελισσόταν ή το 3ο έτος της 99ης Ολυμπιάδας, στο οποίο αυτή είχε πλέον συντελεστεί. Μια Ολυμπιάδα (όχι ως οι αθλητικοί αγώνες αλλά ως ένας «αριθμός κίνησης») ή ένα έτος δεν αποτελούν συμβάντα, δηλαδή περιεχόμενα θέσεων στον χρόνο, ώστε να επιδέχονται και τα τρία χαρακτηριστικά του χρόνου σύμφωνα με τον McTaggart, αλλά τακτικούς αριθμούς. Η 98η Ολυμπιάδα απλώς προηγείται της 99ης Ολυμπιάδας, και το 3ο έτος της 99ης Ολυμπιάδας απλώς ακολουθεί το 2ο έτος της 99ης Ολυμπιάδας.

Ωστόσο, θα μπορούσε να αντιτείνει στον Έλληνα φιλόσοφο ο Βρετανός Ιδεαλιστής, η παιδική ηλικία του είναι συμβάν – τι άλλο θα μπορούσε να είναι; – και ως τέτοιο είναι αμεταβλήτως νωρίτερο, π.χ., από την παιδική

¹⁵ Βλ. McTAGGART, “The Unreality of Time”, σ. 472-473.

¹⁶ McTAGGART, “The Unreality of Time”, σ. 473.

ηλικία του (γιου του Αριστοτέλη) Νικομάχου· και έγινε αμεταβλήτως νωρίτερο, δηλαδή απέκτησε θέση εντός της δεύτερης σειράς, επειδή υπήρξε προηγουμένως μελλοντικό και παροντικό και γίνεται έκτοτε ολοένα και πιο παρελθοντικό, καθώς ταξιδεύει στην πρώτη σειρά. Η αριστοτελική αντίληψη για τον χρόνο μπορεί να μην εμπεριέχει τις αντιφάσεις που επισημαίνει ο McTaggart, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι κιόλας σε θέση να τις επιλύσει.

Πράγματι, φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι θεμελιώδης για την αριστοτελική, και εν γένει για την αρχαία, αντίληψη περί χρόνου είναι όχι η πρώτη αλλά η δεύτερη σειρά – όπως άλλωστε θα ήθελε ο McTaggart. Τα συμβάντα είναι συμβάντα, δηλαδή είναι εν χρόνω, στον βαθμό που διατάσσονται σε νωρίτερα και αργότερα. Ο σχηματισμός της καρδιάς και ο σχηματισμός του ήπατος στο έμβρυο είναι εν χρόνω όχι επειδή είναι ποικίλως παρελθοντικοί, παροντικοί και μελλοντικοί, αλλά επειδή ο πρώτος σχηματισμός είναι αμεταβλήτως νωρίτερος του δεύτερου σχηματισμού, και η εφηβική ηλικία είναι εν χρόνω επειδή είναι αμεταβλήτως αργότερη της παιδικής και της βρεφικής ηλικίας. Όμως πράγματι αμεταβλήτως; Ο σχηματισμός της καρδιάς στο δεύτερο παιδί μου δεν υπήρξε ύστερος, και μάλιστα αμεταβλήτως, του σχηματισμού του ήπατος στο πρώτο παιδί μου; Και η δική μου εφηβική ηλικία δεν υπήρξε νωρίτερη, και μάλιστα αμεταβλήτως, της παιδικής και της βρεφικής ηλικίας και των δύο παιδιών μου; Και έτσι δεν φαίνεται η αρχαία φιλοσοφία για τον χρόνο να θεμελιώνεται στην πρώτη σειρά, η οποία γεννά το νωρίτερο και το αργότερο, υποπίπτοντας εκ νέου στις αντιφάσεις της; Όχι. Γιατί θεμελιώδης εν τέλει για την αρχαία αντίληψη περί χρόνου δεν είναι η δεύτερη αλλά η τρίτη σειρά του McTaggart, της οποίας οι όροι είναι διατεταγμένοι, δηλαδή είναι πρότεροι και ύστεροι, αλλά δεν είναι νωρίτεροι και αργότεροι, αφού αφ' εαυτών δεν αποτελούν συμβάντα.

Την παρατήρηση αυτή μας επιτρέπει να κάνουμε μια φιλοσοφία του χρόνου που είδε το φως στο τέλος της ελληνικής Αρχαιότητας και η οποία έχει οπωσδήποτε αριστοτελικές ρίζες. Στην πραγματεία του *Περί χρόνου* ο Δαμάσκιος,¹⁷ τελευταίος σχολάρχης της Πλατωνικής σχολής των Αθηνών, η οποία έκλεισε με διάταγμα του Ιουστινιανού το 529, αποδίδει καταρχάς στην εμμενή μετρητική ιδιότητα του χρόνου τη διάταξη των βιολογικών συμβάντων, καθώς και των ιστορικών γεγονότων, σε αμεταβλήτως πρότερα και ύστερα. Ωστόσο, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος δεν συλλαμβάνει τον χρόνο γνωσιολογικά,¹⁸ όπως ο Αριστοτέλης, δηλαδή ως μέτρο της διάρκειας της μεταβολής, το οποίο ενεργοποιεί η γνωρίζουσα ψυχή του ανθρώπου, αλλά κυρίως ως μέτρο από οντολογική άποψη, δηλαδή ως δύναμη οργανωτική και διατακτική της εκτεταμένης (ενέργειας

¹⁷ Την πραγματεία του Δαμασίου *Περί χρόνου* διασώζει αποσπασματικά στο Υπόμνημά του στην *Φυσική ακρόαση* του Αριστοτέλη ο μαθητής του Σιμπλίσιος.

¹⁸ Για τη φιλοσοφία του χρόνου στον Δαμάσιο βλ. P. GOLITSIS, *Damascius' Philosophy of Time*. Berlin, de Gruyter, 2023.

της) ύπαρξης (παράτασις τοῦ εἶναι) οποιουδήποτε γενητού όντος.¹⁹ Έτσι, ο χρόνος φανερώνεται στον υποσελήνιο κόσμο πρωτίστως ως αίτιος όχι χρονισμού, ώστε να μας παραπέμπει στην πρώτη σειρά, αλλά ως αίτιος χρονικότητας, και «χρονικότητα» σημαίνει εδώ πρωτίστως – κατ’ αντιδιαστολή προς την ακέραιη ύπαρξη των πλατωνικών Ιδεών, της οποίας μέτρο είναι ο αἰών – εκτεταμένη ύπαρξη, με άλλα λόγια (διά)τάξη βιολογικών συμβάντων. Για να πάρουμε το απλό παράδειγμα των ιπποκρατικών εβδομάδων (παιδίον, παῖς, μειράκιον, νεανίσκος, ἀνήρ, πρεσβύτης, γέρον), οι επταετίες της ζωής του ανθρώπου είναι αμεταβλήτως διατεταγμένες με αυτή τη σειρά, όπως θέλει να συμβαίνει ο McTaggart στην τρίτη σειρά. Χρειάζεται εντούτοις η πρώτη σειρά, θα επισήμαινε ορθά ο Βρετανός φιλόσοφος, ώστε η διεύθυνση να είναι από το παιδίον στον γέροντα, και όχι το αντίστροφο. Δεδομένου όμως ότι σύμφωνα με την πρώτη σειρά θα πρέπει να αποδοθούν στην καθεμία από τις επτά ηλικίες του ανθρώπου και τα τρία χαρακτηριστικά του χρόνου ταυτόχρονα, δεν καταρρέει εκ νέου η αρχαία φιλοσοφία περί χρόνου;

Όχι. Γιατί η εκτεταμένη ύπαρξη κάθε γενητού όντος, εξηγεί ο Δαμάσκιος, διαγράφει έναν κύκλο (χορεία²⁰) του οποίου ένα μόνο σημείο είναι κάθε φορά παρόν: αυτό το οποίο ενεργοποιεί η κίνηση του ουρανού και δη η κίνηση της εξώτατης σφαίρας του, η οποία εκτελεί την ημερήσια περιφορά. Όμως για τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο η εξώτατη σφαίρα του ουρανού, δηλαδή η σφαίρα των απλανών αστέρων, όπως κάθε άλλη ουράνια σφαίρα και κάθε υπερσελήνιο σώμα, δεν έχει παρελθόν και μέλλον αλλά μόνο παρόν. Συναντούμε εδώ τον έτερο όρο των σχεσιακών ιδιοτήτων του παρελθοντικού, του παροντικού και του μελλοντικού τον οποίο αναζητούσε εκτός της χρονικής σειράς ο McTaggart αλλά δεν έβρισκε. Η χρονικότητα στον υποσελήνιο κόσμο (δηλαδή η δεύτερη σειρά) προκύπτει από τον χρονισμό της αχρόνως διατεταγμένης ύπαρξης (δηλαδή της τρίτης σειράς) όχι σύμφωνα με την πρώτη σειρά – όπως θεωρούσε αναγκαίο ο McTaggart – αλλά σύμφωνα με το αέναο παρόν του ουρανού.²¹

¹⁹ Μια πρώιμη σύλληψη αυτής της ιδέας βρίσκουμε ήδη στον Αναξίμανδρο, ο οποίος θεωρεί τον χρόνο όχι ως ἀγήρων, όπως είναι η φύση του απείρου, αλλά ως περατό «επειδή η γένεση και η φθορά για τα όντα είναι ορισμένη» (πβ. 12 A 11 DK). Ο Αναξίμανδρος προφανώς συλλαμβάνει τον χρόνο ως συνεκτατό με τη διάρκεια της ζωής ενός όντος και, επομένως, ως ρυθμιστικό της ύπαρξής του.

²⁰ Ο χρόνος (παρ)ετυμολογείται από τους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους ως προερχόμενος από την έκφραση χορεία τοῦ νοῦ (όπου νοῦς είναι μια πλατωνική Ιδέα).

²¹ Αυτό το αέναο (και ακέραιο) παρόν ο Δαμάσκιος το αποκαλεί ενίοτε και σύμπαντα χρόνον· πβ. Δαμάσκιο, στον Σιμπλίκιο, *Υπόμνημα εις την Φυσικήν ακρόασιν Αριστοτέλους*, 780.9-12: Σύμπας χρόνος οὗτός ἐστιν ἀεὶ μένων ἐν τῷ ἀεὶ καὶ οὐδαμῇ ῥέων, ἔχων ἐν ἐνὶ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον καὶ τὸ νῦν αὐτὸ ὃ λέγομεν ἐνεστῶτα χρόνον. ἀπὸ γοῦν τοῦ ἐστῶτος ἀδιαρέτου ὃ ῥέων τριχῆ διαιρεῖται («Σύμπας χρόνος είναι αυτός που μένει πάντοτε στο πάντοτε και δεν ρέει με κανέναν τρόπο, καθώς το πρότερο και ύστερο και αυτό το τώρα που αποκαλούμε ενεστῶτα χρόνο είναι σε αυτόν ένα· ξεκινώντας από αυτόν τον στάσιμο αδιαίρετο χρόνο διαιρείται ο ρέων χρόνος σε τρία»). 780.25-27: Τοῦ γὰρ ἀεὶ μετασχοῦσα ἢ τοῦ οὐρανοῦ οὐσία γέγονεν αἰδίος κατ’ αὐτὸ τὸ ἀεὶ, ταῦτόν δὲ εἶπεν τὸν σύμπαντα χρόνον οὐσιωθεῖσα («Επειδή η οὐσία

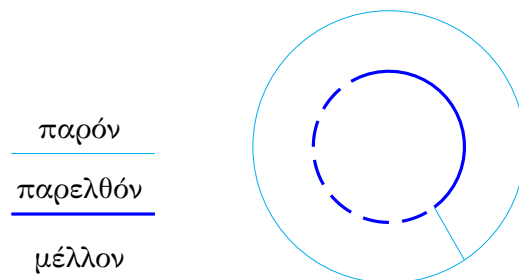
Η πλάνη του McTaggart, θα επισήμαινε ο Δαμάσκιος αν γνώριζε τη θεωρία του, συνίσταται στην αξιολόγηση της πρώτης σειράς: μια τέτοια σειρά, στην οποία τα συμβάντα λαμβάνουν αφ' εαυτών θέση ως μελλοντικά, παροντικά και παρελθοντικά, πράγματι δεν υπάρχει. Υπάρχει απλώς η αμετάβλητη διάταξη των βιολογικών συμβάντων, τα οποία είναι ποικίλως παρόντα καθώς ενεργοποιούνται χωριστά από τον ένα και συνεχώς ρέοντα χρόνο, με άλλα λόγια το ρέον παρόν της ουράνιας κυκλοφορίας.²² Ο Δαμάσκιος είναι ο πρώτος που εισηγείται μια θεωρία ριζικού παροντισμού,²³ εντούτοις σε σχέση μόνο με τον υπερσελήνιο κόσμο, αφού το παρόν των υποσελήνιων όντων είναι απλώς το ενεργοποιημένο σημείο του κύκλου, ο οποίος συγκροτείται από το παρελθόν και το μέλλον κάθε εκτεταμένης ύπαρξης. Ενώ κάθε γενητό ον στον υποσελήνιο κόσμο, καθώς συγχρονίζεται με το αέναο παρόν του ουρανού, διαγράφει πράγματι τον κύκλο της εκτεταμένης ύπαρξής του, το παρόν το ουρανού, μπορούμε να πούμε, κινείται κυκλικά χωρίς πράγματι να διαγράφει έναν κύκλο, αφού στον ουρανό, του οποίου η ύπαρξη δεν είναι εκτεταμένη αλλά ακέραιη, δεν υπάρχει παρελθόν και μέλλον. Τη διάκριση αυτή μπορούμε να απεικονίσουμε σχηματικά ως εξής:

του ουρανού μετέσχε στο πάντοτε, έγινε αέναη σύμφωνα με το πάντοτε καθαυτό, με άλλα λόγια έγινε ουσία κατά τον σύμπαντα χρόνο»). «Σύμπας» είναι για τον Δαμάσκιο και «όλος» ο (ρέων) χρόνος (βλ. επόμενη σημείωση), σύμφωνα με τη χρήση της έκφρασης στον Πλάτωνα, *Τίμαιος*, 36e4-5: *θείαν ἀρχὴν ἤρξατο* [δηλ. ἡ ψυχὴ] ἀπαύστου καὶ ἔμφρονος βίου πρὸς τὸν σύμπαντα χρόνον. Ένας από τους ανώνυμους κριτές του παρόντος άρθρου έκανε τον ενδιαφέροντα παραλληλισμό με ένα αγέραστο και αιώνιο ρολοί τοίχου, το οποίο θα ήταν για εμάς ο υπερσελήνιος κόσμος, και διερωτάται γιατί δεν θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τα γεγονότα της ζωής μας κατά το νωρίτερο και το αργότερο σύμφωνα με τις ενδείξεις αυτού του ρολογιού. Η απάντηση είναι ότι μια τέτοια κατάταξη θα ήταν αδύνατη, επειδή το υπερσελήνιο ρολοί δείχνει μόνο το παρόν. Το νωρίτερο και το αργότερο καταγράφονται σύμφωνα με τις ενδείξεις του υποσελήνιου ρολογιού, δηλαδή (πρωτίστως) του ημερονυκτίου.

²² Πβ. Δαμάσκιος, στον Σιμπλίσιο, *Υπόμνημα εις την Φυσικήν ακρόασιν Αριστοτέλους*, 798.4-9: [...] τὸν σύμπαντα χρόνον ὑφεστάναι γινόμενον ἀλλ' οὐκ ὄντα [...] καὶ τὴν συνέχειαν κατὰ τοῦτο σώζειν τριχῆ ταύτην διαιρουμένην ὡς πρὸς ἡμᾶς καὶ τὸν καθ' ἡμᾶς ἐνεστῶτα χρόνον. ἄλλοις γοῦν ἄλλος ὁ ἐνεστῶς, ἐπεὶ καθ' ἑαυτὸν γε ὁ χρόνος εἰς συνεχῆς, ἀδιαίρετος μὲν διαιετός δὲ ἐπ' ἀπειρον οἷα συνεχῆς («Ὁλος ο χρόνος υφίσταται καθώς γίνεται και όχι καθώς είναι [...] και διασώζει έτσι τη συνέχειά [του], η οποία διαιρείται σε τρία μέρη [μόνον] ως προς εμάς και τον παρόντα για εμάς χρόνο. Πράγματι, ο παρών χρόνος είναι διαφορετικός για διαφορετικούς ανθρώπους, επειδή ο χρόνος καθαυτὸν είναι ένας και συνεχῆς, αφενός αδιαίρετος αφετέρου διαιετός ἐπ' ἀπειρον επειδή είναι συνεχῆς»).

²³ Η άποψη ότι ο πρώτος παροντιστής ήταν ο Αυγουστίνος (βλ. B. CURTIS & J. ROBSON, *A Critical Introduction to the Metaphysics of Time*. London, Bloomsbury, 2016, σ. 16-17) μπορεί να υιοθετηθεί μόνο με επιφύλαξη. Ο «παροντισμός» του Αυγουστίνου δεν αφορά τον χρόνο ἐφ' ἑαυτὸν αλλά τους τρεις 'χρόνους' (*memoria, contuitus, expectatio*· πβ. *Confessiones*, XI, 20) οι οποίοι υφίστανται στην ανθρώπινη ψυχή.

Για να κατανοήσουμε πλήρως τον (ουράνιο) παροντισμό του Δαμασκίου, πρέπει τώρα να στραφούμε στην οντολογία του. Ενώ κάθε υποσελήνιο ον, καθώς έχει ύπαρξη όχι ακέραιη (ακέραιη, όπως είπαμε, είναι κάθε πλατωνική Ιδέα) αλλά εκτεταμένη, χρειάζεται το μέλλον, το παρόν και το παρελθόν, προκειμένου να υπάρξει, η ύπαρξη του ουρανού δεν περιέχεται από επιπλέον χρόνο και έτσι παραμένει αναλλοίωτη στον χρόνο. Ρέει η περιφορά του ουρανού αλλά δεν ρέει η ύπαρξή του: ο ουρανός, για να το πούμε απλά, δεν γερνάει. Σύμφωνα με την οντολογία του Δαμασκίου, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον προκύπτουν μόνο ως μέρη της εκτεταμένης ύπαρξης ενός πράγματος το οποίο έχει το είναι του εν τω γίνεσθαι· και για κάθε πλατωνικό φιλόσοφο τέτοια πράγματα υπάρχουν μόνο στον υποσελήνιο κόσμο. Ο άνθρωπος, π.χ., δεν υπάρχει παρά μόνο στον βαθμό που διέρχεται τα στάδια της εκτεταμένης ύπαρξής του, τα οποία από μελλοντικά γίνονται παρελθοντικά. Απεναντίας, στον αιώνιο ουρανό το είναι και το γίνεσθαι συμπίπτουν. Η ύπαρξη του (αιώνιου) ουρανού δεν είναι εκτεταμένη, δηλαδή δεν διέρχεται στάδια. Επομένως, δεν έχει χρονικότητα αλλά μόνο χρονίζει τον υποσελήνιο κόσμο μέσω της ενέργειάς του: όχι μέσω της ενέργειας που είναι σύμφυτος με την ουσία του, η οποία δεν ρέει, αλλά μέσω της «ενέργειας που απορρέει από την ουσία» του (ένέργεια από τῆς οὐσίας προϊούσα),²⁴ δηλαδή μέσω της περιφοράς του. Με άλλα λόγια, οι περιφορές του ουρανού γίνονται από μέλλουσες παρελθούσες όχι για τον ίδιο τον ουρανό αλλά για τις εκτεταμένες υπάρξεις του υποσελήνιου κόσμου. Μπορούμε μάλιστα

²⁴ Πβ. Δαμάσκιο, στον Σιμπλίκιο, *Υπόμνημα εις την Φυσικήν ακρόασιν Αριστοτέλους*, 625.4-9: *Τὰ ἐν γενέσει πάντα τῆς ἀμερίστου καὶ ἀδιάστατου φύσεως ἐκπεσόντα κατὰ τε οὐσίαν καὶ κατ' ἐνέργειαν διττὴν ἔσχε τὴν διάστασιν τὴν μὲν κατ' οὐσίαν τὴν δὲ κατ' ἐνέργειαν ἢ πάθος, καὶ τὴν κατ' ἐνέργειαν διττὴν τὴν μὲν τῇ οὐσίᾳ σύμφυτον, καθ' ἣν ἐν συνεχεί ῥοῇ ἐστὶν ἡ οὐσία, τὴν δὲ ἀπὸ τῆς οὐσίας προϊούσαν, καθ' ἣν ἄλλοτε ἄλλα ἐνεργεῖ παρατεταμένως ἔχοντα καὶ οὐκ ἀθρόας τὰς ἐνεργείας* («Όλα τα γενητά, καθώς έχουν εκπέσει από την αμέριστη και αδιάστατη φύση και ως προς την ουσία και ως προς την ενέργεια, είχαν διττή διάσταση, αφενός ως προς την ουσία αφετέρου ως προς την ενέργεια (ή πάθος)· η διάστασή τους σύμφωνα με την ενέργεια υπήρξε και αυτή διττή, αφενός είναι σύμφυτη με την ουσία τους και σύμφωνα με αυτήν η ουσία [κάθε γενητού όντος] βρίσκεται σε συνεχή ροή, αφετέρου απορρέει από την ουσία τους και σύμφωνα με αυτήν [κάθε γενητό ον] ενεργεί κάθε φορά άλλα πράγματα, έχοντας τις ενέργειές του παρατεταμένες και όχι ακέραιες»).

να φανταστούμε ότι, αν η περιφορά του ουρανού είχε την αντίθετη κατεύθυνση, η διεύθυνση θα ήταν, π.χ., από τον γέροντα στο παιδίον, με καταστροφικά αποτελέσματα για τον υποσελήνιο κόσμο.²⁵

Τι γίνεται όμως με τα ιστορικά γεγονότα; Αυτά δεν μπορούν να είναι (προ)διατεταγμένα όπως τα βιολογικά συμβάντα. Δεν ισχύουν οι αντιφάσεις της πρώτης σειράς του McTaggart έστω για τον ιστορικό χρόνο, όπως αυτός γινόταν αντιληπτός στον αρχαίο κόσμο; Πράγματι, με δυσκολία θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι συμβάντα όπως ο Τρωικός πόλεμος και ο Πελοποννησιακός πόλεμος είναι προδιατεταγμένα, ώστε να ενεργοποιούνται από το ρέον παρόν της ουράνιας κυκλοφορίας. Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να στραφούμε και πάλι στην οντολογία του Δαμασχίου.

Όπως είδαμε,²⁶ ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος διακρίνει μεταξύ της ενέργειας που είναι σύμφυτη με την ουσία ενός πράγματος (με μια λέξη: της ύπαρξης) και των ενεργειών που απορρέουν από την ουσία του πράγματος, όπως είναι, π.χ., όλες οι ψυχοσωματικές δραστηριότητες του ανθρώπου. Με απλά λόγια, τα ιστορικά συμβάντα είναι όπως η παρούσα ανάγνωσή σου, η οποία δεν είναι σύμφυτη με την ουσία σου (την «ανθρωπινότητά» σου), όπως είναι η ύπαρξή σου, αλλά απορρέει από την ουσία σου. Η ανάγνωσή σου είναι ασφαλώς χρονισμένη (λαμβάνει χώρα τώρα) αλλά είναι χρονισμένη δευτερογενώς, αφού χρονίζεται μέσω της πρωτογενώς χρονισμένης ύπαρξής σου. Κατά τον ίδιο τρόπο, και τα ιστορικά γεγονότα αποτελούν συμβάντα τα οποία είναι επεισακτα, δηλαδή όχι ενδογενή στην ουσία του υποσελήνιου κόσμου. Χρονίζονται δευτερογενώς, αφού πρωτογενώς χρονισμένη είναι η εκτεταμένη ύπαρξη του υποσελήνιου κόσμου, της οποίας τον κύκλο όριζαν, σύμφωνα με τους αρχαίους φιλοσόφους, δύο κατακλυσμοί.

Η παρούσα σύγκριση μάς επιτρέπει να καταλάβουμε τόσο ότι η φιλοσοφία του χρόνου στους αρχαίους φιλοσόφους είναι άμεσα συνυφασμένη με την πεποίθησή τους ότι ο κόσμος είναι αιώνιος και ο χρόνος ουσιωδώς κυκλικός όσο και ότι, αντιστρόφως, η πρόκριση της πρώτης σειράς ως θεμελιώδους για την απατηλή έννοια του χρονισμού προκύπτει από μια γραμμική αντίληψη για τον χρόνο. Αυτή η αντίληψη έχει προκύψει με τη σειρά της από δημιουργιστικά κοσμοείδωλα, όπως αυτά των μονοθεϊστικών θρησκειών, αλλά και από τη νεωτερική επιστημονική εικόνα για τον κόσμο: καθώς το σύμπαν διαστέλλεται, αφήνει πίσω του την προηγούμενη διαστολή του. Σύμφωνα με την αρχαία κοσμοθεωρία, ωστόσο, ο κόσμος είναι ακέραια παρών, ενώ το υποσελήνιο μέρος του αφήνει κάθε στάδιο της ύπαρξής του προκειμένου να το ξαναβρεί.

²⁵ Ένα σχετικό νοητικό πείραμα διαβάζουμε στον *Πολιτικό* του Πλάτωνα (272d 7-273e 4).

²⁶ Βλ. σημ. 24.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Aristotle's Physics. A Revised Text with Introduction and Commentary by D. W. Ross. Oxford, Clarendon Press, 1936.

S. Aureli Augustini Confessionum libri XIII, επιμ. M. Skutella/H. Juergens/W. Schaub. Stuttgart, Teubner, 1969.

Simplicii in Aristotelis physicorum libros quattuor priores commentaria, επιμ. H. Diels. Berlin, Georg Reimer, 1882.

H. DIELS & W. KRANZ: *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch*. Berlin, Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1956.

J. M. E. McTAGGART: "The Unreality of Time". *Mind* 17 (1908), σ. 457-484.

J. M. E. McTAGGART: *The Nature of Existence*, vol. II. Cambridge, Cambridge University Press, 1927.

ΜΕΛΕΤΕΣ

U. COOPE: *Time for Aristotle. Physics IV.10-14*. Oxford, Clarendon Press, 2005.

W. L. CRAIG: *The Tensed Theory of Time. A Critical Examination*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000.

B. CURTIS & J. ROBSON: *A Critical Introduction to the Metaphysics of Time*. London, Bloomsbury, 2016.

P. GOLITSIS: *Damascius' Philosophy of Time*. Berlin, de Gruyter, 2023.

T. ROARK: *Aristotle on Time. A Study of the Physics*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

P. SINGER: *Time for the Ancients. Measurement, Theory, Experience*. Berlin, de Gruyter, 2022.

J. J. C. SMART: "Time and Becoming". Στο: *Time and Cause. Essays Presented to Richard Taylor*, επιμ. P. Van Inwagen, Berlin, Springer, 2010 (1980), σ. 3-16.